

ПЕРСПЕКТИВИ УПРОВАДЖЕННЯ НОВИХ СТРУКТУР УРОКУ В ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ В. Ф. ШАТАЛОВА

Проблема структури уроку має принципове значення в теорії і практиці педагогіки, оскільки значною мірою визначає ефективність навчання, його результати. Вчені-педагоги однак не в тому, що структура уроку не може бути аморфною, невизначеною, випадковою. Вона повинна відображати закономірності і логіку процесу навчання як явища дійсності, закономірності і логіку процесу засвоєння нових знань як внутрішнього психологічного явища; закономірності самостійної розумової діяльності учня як способів його індивідуального пізнання, що відображає логіку пізнавальної діяльності людини; логіку викладання; види діяльності учителя і учнів як зовнішні форми вияву сутності педагогічного процесу [3, с. 90].

Аналіз наукових праць показує, що проблема структури уроку досліджувалася такими вченими: К. Ушинським, В. Оніщуком, М. Сорокіним, М. Махмутовим, Ю. Зотовим, Г. Кириловою. Аспектами вивчення вищезазначених педагогів є організація занять, змісту та способів проведення уроку; етапи навчального процесу; дидактичні завдання, що вирішуються на уроці; способів організації навчальної діяльності. Серед сучасних дослідників можна назвати М. Дубинську, Л. Лисенку, І. Ілечко, Є. Токарева, Л. Шумаєва, Н. Зав'язуєву, Р. Телебаєва.

Подолання неуспішності учнів полягає у своєчасному виявленню, "діагностиці" кожного конкретного випадку неуспішності і розробці на цій основі індивідуальних заходів щодо негайної ліквідації прогалин у знаннях учнів.

За визначенням М. Махмутова, урок – це динамічна і варіативна форма організації цілеспрямованої взаємодії (діяльності і спілкування) певного складу вчителів і учнів, яка містить у собі зміст, форми, методи і засоби навчання, і, яка систематично використовується (в однакові відрізки часу) для вирішення завдань освіти в процесі навчання. Структура уроку – це сукупність його елементів, які забезпечують цілісність уроку та збереження основних проявів при різних варіантах. Кожен елемент уроку є логічно завершеним процесуальним відрізком уроку, який характеризується конкретно поставленою метою, фрагментом змісту матеріалу, що визначається певними методами і прийомами навчання, формами організації навчально-пізнавальної діяльності, конкретним реальним результатом.

Дидактична підструктура уроку є для вчителя вихідною позицією. До неї входять три етапи: актуалізація опорних знань і способів пізнавальних дій, формування нових понять і способів дій, а також застосування вивченого матеріалу. Методична підструктура складається з елементів, що репрезентують види (способи) взаємодії вчителя й учнів.

Вирішуючи теоретичні та практичні завдання підготовки до уроків дуже важливо спиратися на зразки педагогічного минулого й сьогодення. У цьому прикладом є видатні педагоги А. Луначарський, С. Шацький, П. Блонський, А. Пінкевич, М. Пістрак, В. Сорока-Росинський. Великий внесок у дослідження проблем педагогічного новаторства зробили наші сучасники: Н. Абашкіна, Г. Васянович, П. Воловик, Д. Герцюк, С. Гончаренко, І. Зязюн, Н. Нічкало та інші. Новаторами у підходах до структури уроку є Є. Ільїн, І. Волков, С. Лисенкова та В. Шаталов.

Учитель літератури м. Санкт-Петербургу Є. Ільїн у своїх працях "Урок продовжується", "Рождение урока", "Путь к ученику" наголошує на тому, що вчитель повинен враховувати специфіку предмета, який викладається. На уроці необхідно створити ситуацію естетичної комунікації, в ході якої організується вільне самовираження та спілкування учнів на основі навчального матеріалу; необхідно викликати естетичне співчуття в учнів змістом твору або розповіддю вчителя. Учитель упроваджує такі методи та прийоми організації пізнавальної активності учнів, як "проблемні питання", коментарі до ілюстрацій, рольові ігри, складання плану, сюжету, дискусії тощо. Сили педагогічної творчості Є. Ільїна полягає в тому, що всі відомі методичні прийоми використовуються

ним не інтуїтивно, а саме на основі усвідомлення сутності і психологічних особливостей діяльності вчителя.

За ініціативою учителя І. Волкова з м. Реутов (Росія) в школі для кожного учня було заведено розроблену ним "Творчу книжку учня" – невеликий зошит, у якому ведеться облік і оцінюється будь-яка творча робота учня, виконана за його ініціативою, участь у предметних олімпіадах, проведення занять з молодшими учнями, спортивні досягнення. Усе це пізніше відображається в характеристиці учня. І найголовніше – організований у такий спосіб точний облік творчих справ уможливив визначення нахилів і спричинив розвиток здібностей кожного. І. Волковим визначено вихідні принципи організації уроків творчості, мета яких полягає в загальному розвитку та формуванні якостей творчої особистості школярів.

Метод "перспективного випереджаючого навчання" розробила вчителька початкових класів С. Лисенкова, який обґрунтувала у працях "Жизнь моя – школа, или право на творчество", "Я читаю, я считаю, я пишу". Для стимулювання творчої уяви в дітей педагог пропонує формувати вимоги щодо організації діяльності: дитині потрібно допомогти зрозуміти побачене, почуте, пережите, а також знайти зв'язок, відношення між явищами та предметами і тим самим закласти основи творчого мислення. На занятті треба створити атмосферу престижності творчого процесу. При цьому варто використати притаманну дітям імпульсивність і спрямувати її на творчість.

На наш погляд, нестандартний підхід до структури уроку у педагогічній діяльності Віктора Федоровича Шаталова заслуговує на особливу увагу у сучасній педагогічній практиці, оскільки великий об'єм навчального матеріалу не дозволяє кожному учневі зрозуміти його, а вчителів проконтролювати набуті знання. За методикою В. Шаталова виклад нового матеріалу будується укріпними блоками, що зумовлює значне скорочення термінів вивчення окремих навчальних предметів.

Відкриттям В. Ф. Шаталова в педагогіці стали опорні сигнали. Це короткий конспект до кожного уроку із символами, знаками, ключовими словами, цифрами, що дає змогу визначити тему цілісно, до того ж із значним випередженням. У книжці "Открытие Шаталова (опора на механизм понимания)" зроблено одну з перших спроб знайти теоретичне роз'яснення феномену "опорних сигналів" [4, с. 68].

В опорних сигналах певні одиниці інформації і зв'язки між ними відтворюються за допомогою графіки і кольору. Червоним фарбується найбільш значуще. Із словесної форми викидається все зайве, залишаються слова чи малюнки, які самі за себе говорять. Поняття "сигнали" В. Ф. Шаталов запозичив у академіка Івана Павлова, а праці вітчизняних психологів настановили його на думку подавати матеріал великими блоками.

"Головне в методиці опорні сигнали (ОС), стверджує Віктор Федорович, індивідуальна робота з учнями, довіра до людини, віра в її сили, демократизм відносин. ОС – цілеспрямоване узагальнення матеріалу: воно дозволяє зрозуміти суть предмета, дослідження, відкинути зайве. ОС – засвоїти легко – отже, залишаються сили на те, щоб просунутися далі. ОС – макет роботи, без якого вона перетворюється на медузу" [5, с. 71].

ОС – природний і віковий прийом розумової роботи. Кожен із нас, вивчаючи книгу або готуючись до доповіді (а саме ці два види роботи переважають у школі при вивченні теорії), пише ключові слова, креслить одному йому зрозумілі стрілки, ставить свої знаки. Кожен складає для себе "шпаргалку", у якій при мінімумі місця максимум інформації.

Характерними рисами ОС є: збільшення одиниць інформації; зосередження вузлових питань за рахунок усунення другорядних; органічний взаємозв'язок з підручником; поєднання й узагальнення окремих розділів навчального предмету в єдине ціле; допомога у запам'ятовуванні нового матеріалу, що включає в роботу всі види пам'яті; істотне спрощення контролю знань учня вдома та в школі; перетворення контролю над роботою на струнку систему, що, не призводячи до перевантаження вчителя й учнів, допомагає вести чіткий тематичний облік знань; легке сприймання учнями (зміст ОС – менше 300 знаків у молодших і не більше 500 – у старших класах); полегшення засвоєння великого обсягу теоретичних знань; огляд єдиним поглядом сукупності окремих блоків нової інформації, установлення зв'язків між ними, їхнє зіставлення логічна обробка матеріалу й переклад його у довгострокову пам'ять; реальність контролю за якістю засво-

ення, оцінка й самооцінка; реалізація в навчанні принципу великоблочного введення теоретичних знань.

Головна мета застосування ОС – викласти матеріал так, щоб на основі логічних зв'язків досліджуваній матеріал (теми, розділу, модуля) став доступним, зрозумілим, відбився у довгостроковій пам'яті кожного школяра.

Первинне й повторне сприйняття нових теоретичних знань при дуже кваліфікованому викладанні ще не гарантує повного оволодіння ними й тим більше перекладу їхнього змісту в довгострокову пам'ять, без чого неможливе вільне оперування цими знаннями, їхнє широке застосування на практиці.

Як показали дослідження мислення й пам'яті (А. Смирнов [3], С. Рубінштейн [3]), поглибленому розумінню нового, досить складного матеріалу, сприяє пряма установка на запам'ятовування його основного змісту, наступне кількаразове його відтворення, встановлення зв'язку з новими знаннями, їхня систематизація. Активне застосування цих знань відбувається при вирішенні різних завдань.

Методика В. Ф. Шаталова забезпечує реалізацію у навчальному процесі такого принципу як системність, що виявляється у систематичній роботі кожного учня над ОС й регулярним контролем рівня засвоєння матеріалу.

В. Шаталов упевнений, що всі діти талановиті. Усі вони без винятку здатні опанувати шкільну програму. Вчитель повинен тільки допомогти учневі усвідомити себе особистістю, розбудити в ньому потребу в пізнанні себе, життя, світу, виховати в ньому почуття людської гідності, складові якого – усвідомлення відповідальності за свої вчинки перед собою, товаришами, школою, суспільством [2, с. 94]. Головна умова при цьому – зняття почуття страху з душі учня, зробити його розкутим, вільним, вселяти впевненість у його сили. Усі діти можуть вчитися успішно, однак учитель повинен мати велике терпіння. Отже, принцип встановлення відносин психологічного комфорту вчителя з учнями на уроці забезпечується зняттям напруги у відносинах завдяки принципу емпатії.

В. Ф. Шаталов звертає увагу на обережне, гуманне ставлення до особистості, що формується, піклуючись особливо про тих, кому з тих чи інших причин важко вчитися.

Принцип послідовності у навчанні реалізується через засвоєння теорії і перевірки її на практиці. Виклад матеріалу відбувається великими блоками (тема, розділ, модуль), що дозволяє краще його осмислити, усвідомити логічні зв'язки. Час, зекономлений завдяки сконцентрованому вивченню теорії, дозволяє збільшити кількість виконаних у класі завдань. На одному уроці В. Шаталовим за 10-15 хв. викладається величезний, здавалося б неосяжний, для засвоєння обсяг матеріалу. Виступаючи перед учителями однієї з московських шкіл, В. Ф. Шаталов за 15 хв. списав класну дошку, помістивши на ній повну теорію квадратних рівнянь й доказами. Потім запитав: "Скільки уроків відводить програма на цей матеріал?". Виявилось 15 ... П'ятнадцять уроків "пройшли" за 15 хвилин. Зал загудів ... "Ні, учням я розповідаю повільніше, – посміхнувся Шаталов. – Я витрачаю на цей матеріал 20-25 хвилин" [3, с. 95].

Виявляється під силу, якщо вчитель піклується про те, щоб усі учні зрозуміли його, і знання закріпилися в їхніх головах. Шаталов, закінчивши пояснення, розводить крила розсувної дошки – перед учнями з'являється барвистий конспект розповіді (ОС), що вони прослухали – і ще раз стисло повторює його. Таким чином, реалізується принцип дворазового викладу матеріалу, що приводить до розуміння й повного осмислення вивченого.

Виклад навчального матеріалу великими блоками дозволив трирічну програму завершити за два роки. Навесні 1972 року після закінчення 9-го класу учні В. Шаталова склали іспити з фізики і математики за курс усієї середньої школи. Результати з математики: "5" – 21, "4" – 8, "3" – 1, "2" – 0. Дев'ятикласники правильно виконали 72 % запропонованих робіт, а десятикласники спецшколи з фізико-математичним ухилом – 68 %. Усі потім стали студентами [4, с. 68].

Структура організації навчального процесу, що застосовує В. Шаталов, дозволила полегшити засвоєння таких "традиційно" важких предметів, як фізика й математика, і зробити так, щоб кожний учень, хоча б на "три", але може вчитися. Кожний відчуває: "Я можу! Математика – це не страшно". Кожний учень при цій формі занять знає особисто,

що він повинен робити. Немає несподіваних вимог – раптом учитель захоче, і щось вимагатиме, або раптом у нього настрої буде поганий – викличе й поставить двійку. Тут усе це виключено. Учень знає, що йому робити сьогодні, завтра, як буде проведений урок.

Скільки зусиль витрачають вчителі на встановлення дисципліни на початку уроку! У класах, що працюють за методикою В. Шаталова, цього не доводиться робити. За його принципом відсутній організаційний момент. Оскільки дисциплінує саме навчання, логіка навчального процесу. Його учні просто не можуть не слухати вчителя, і не зможуть не слухати відповіді товариша біля дошки – інакше завтра не зможуть відтворити ОС і не зможуть зробити домашніх завдань. Не вчитель, а саме навчання висуває вимогу до них, від якої нікуди дітися, тому залишається тільки одне – вчитися! Але як? Радісно та переможно. І відразу з'являється у відомості четвірки й п'ятірки, життя стане зовсім іншим – ти відчуваєш себе гідною людиною. Ти здатний! Тож чому не займатися, не слухати, не вчитися?

Етап сприймання й усвідомлення учнями нового навчального матеріалу має свої особливості. Після дзвінка учні відразу ж сідають та слухають пояснення вчителя, тому що без цього їм складніше засвоїти матеріал, виконати завдання тощо. Організує сама система, а в учнів виробляється звичка й відповідна форма поведінки, тому що зовнішнє керування стає внутрішнім [1, с. 61].

Спочатку діти слухають новий матеріал під час озвучення якого іде проблемний його виклад: чітко розповідь із поступовим відтворення на дошці ОС деталей за деталлю. Складний поворот думки пояснюється по кілька разів. У В. Шаталова правило: без будь-якої сором'язливості повторювати те ж саме, поки всі учні не побачать чітко і ясно логічну систему матеріалу, не розуміють сутність питання. Нарешті пояснення закінчене. У класі полегшення, радість, шум, цим самим знімається напруга і втома. Учитель чекає й жартує разом з усіма. Потім серйознішає: “Тепер спочатку?”. Може виникнути запитання: “Чи цікаво буде слухати матеріал вдруге?” [1, с. 61].

Але якщо на першому етапі пояснення була тиша, то при повторенні і закріпленні виникає “мертва” тиша. Шаталов пояснює в швидкому темпі й більш стисло, використовуючи ОС на дошці або плакат. Матеріал знову “повторюється” у головах учнів.

Власне, вчаться з учителем лише ті, хто здатен сприймати матеріал на слух, з першого разу та підготовлені до сприйняття нового матеріалу. Таких небагато. Для інших учитель – лише керівник і контролер. Шаталов як би матеріалізує передане знання в конспекті. Закріплення і систематизація відбувається шляхом переписування учнями з дошки у загальні зошити – це легка, суто технічна робота. “Потрібно тільки, – говорить він, – щоб розповідь учителя і його записи на дошці цілком би збігалися з конспектом” [1, с. 60]. Учні говорять, що коли вони дома дивляться у зошит, вони немов наяву чують голос учителя, його пояснення.

Зазубрити конспект не можна, щоб відтворити розповідь учителя, треба добре зрозуміти, що приховується за деталями ОС. Перед учнями не можна ставити дві мети: зрозуміти й запам'ятати. Що-небудь одне. Слухаючи Шаталова учні не прагнуть запам'ятати, не бояться забути: конспект допомагає. Усі їх розумові сили спрямовані на одне: зрозуміти, вони розуміють.

Багато вчителів “ловлять” учнів на незнанні й тим змушують їх вчитися. Перевірка, оцінка і корекція засвоєних знань, умінь і навичок у В. Шаталова відбувається так: він “ловить” знання й тим спонукає добре вчитися. Зовсім як у В. Сухомлинського: оцінку ставлять за знання, а не за незнання. Успіх, власний успіх учня – ось головна його зброя. І немає в класі нікого, хто заважав би навчанню й учителеві, немає жодного відстаючого, жодного байдужого – виникає загальне захоплення навчанням.

У В. Шаталова відлік – слабкий учень, найбільшу користь одержує в нього найсильніший: ніде в звичайному класі сильний учень не має можливості вирішувати такої кількості складних завдань, так швидко розбиратися з теорією. У Шаталова правило: якщо вчишся на “5”, то, наприклад, з астрономії можеш одержати річну оцінку вже в березні, і більше на уроки не ходити, оскільки теорія вже позаду. Під кінець року в класі залишається декілька учнів, а інші займаються іншими, важчими чи більш цікавими для них предметами. Результат: з першого ж експериментального класу всі 33 випускника без репетитора вступили до вищих навчальних закладів [4, с. 67].

Навчання із захопленням – це навчання із чималою працею. Чим більше праці, тим більше успіху, тим більше захоплення, а воно у свою чергу надихає на нову працю, ще більш відповідальну та серйозну. Учитель повинен захопити учнів, щоб вони трудилися, щоб більше захопитися.

Повідомлення домашнього завдання: прочитай підручник, вдивися в ОС, “прокрути” в голові розповідь учителя по ОС, запам’ятай схему розповіді, тобто конспект. Він завжди на все життя буде каркасом знання даного матеріалу він повинен віддрукуватися у свідомості так, щоб у будь-яку хвилину можна було відтворити розповідь, скористатися знаннями. Але, може, не вчити конспект, не робити уроків, завтра не викличуть?

Наступний урок починається з того, що учні відтворюють ОС з усього матеріалу минулого дня. 4-5 учнів пишуть-малюють ОС на дошці. Коли всі здадуть виконані завдання, вони будуть відповідати по ОС. Від чого буває нудьга під час опитування? Один відповідає – інші не слухають, а готуються подумки відповідати, якщо знають урок або просто сидять, і бояться виклику, якщо не знають. А при перевірці домашнього завдання, що використовує В. Шаталов, ні в кого немає страху перед викликом до дошки; без страху відповідає кожен учень, бо конспект уже складений на дошці, розповісти легко, і гарна оцінка майже забезпечена. Слухаючи доповідача класу, що тільки що писав такі ж конспекти, теж цікаво: кожен перевіряє себе, відповідає подумки разом з учнем, що відповідає [2, с. 96].

Споконвічна проблема нудної відповіді учня біля дошки (нудьгує учитель, знемагає клас, але що робити?) вирішена тут дивно просто. Два рази на уроці, домашнє повторення за підручником і конспектом, контрольне повторення на оцінку, розповідь біля дошки. Конспект стільки разів повторюється учнями (скільки разів вони кодували – розкодували записи ОС!), що забути його неможливо.

У чому успіх методики В. Ф. Шаталова? Кожен, навіть найслабший, учень хотів би “вибитися в люди”, одержати гарні оцінки, так не завжди може. Він робить ривок, готує домашнє завдання, а вчитель не запитав – і порив зник, бажання вчитися відпало. А на уроках В. Шаталов діє принцип відкритих перспектив: будь-який учень, навіть найслабший, може сьогодні вивчити тільки один сьогоднішній урок, добре написати конспект і відразу одержати свою першу п’ятірку. А там другу, там третю. Спочатку ці п’ятірки, мабуть, нічого не значать (крім того, що учень намагається, але хіба цього мало?), однак поступово приходять і справжнє знання, а разом з ним й інтерес до предмета. Починаючи з будь-якого моменту, кожен може вчитися добре, і це зараз же відіб’ється на оцінках, зараз же буде відзначено вчителем, скільки б у нього не було учнів.

Отже, нетрадиційний підхід до структури уроку за В. Ф. Шаталовим є цінним у сучасній педагогічній практиці, оскільки передбачає побудувати його так, що кожний учень виявляє бажання вчитися. Педагог при такому навчанні повинен стати організатором і керівником навчання учнів, що допомагає їм, зокрема шляхом постановки загальних цілей, подання необхідної інформації, завдань ефективно оволодіти знаннями й уміннями. У той же час він наділений особливими правами кінцевої інстанції у вирішенні всіх виникаючих питань. Докладний і уважний розгляд методики дозволяє дійти висновку про можливість використання ряду її положень у практичній діяльності кожного вчителя, викладача.

Список використаної літератури

1. Бондар Л. Організація основи експериментальних досліджень В.Ф.Шаталова [Текст] / Л. Бондар // Рідна школа. – 2008. – №5. – С. 60–62.
2. Виноградов С. Н. Уроки Шаталова [Текст] / С. Н. Виноградов // Педагогика. – 2006. – №8. – С. 90–99.
3. Калошин В. Ф. Методика В. Ф. Шаталова – успіх та радість у навчанні [Текст] / В. Ф. Калошин, Л. Л. Сушенцева, Д. В. Гоменюк // Управління школою: Науково-методичний журнал. – 2008. – №11. – С. 13–36.
4. Мостова Т. Унепокорений Шаталов [Текст] / Т. Мостова // Рідна школа.-2008. – №1-2. – С. 67-69.
5. Шаталов В. Ф. Педагогические парадоксы в раздумьях педагога [Текст] / В. Ф. Шаталов // Відкритий урок. – 2004. – №7-8. – С. 70–72.